

„Nepředmětnost“ a povaha „textu“ [2006]

Mým cílem je ukázat na povaze „textu“, jak je třeba odlišovat jeho předmětnou stránku od jeho stránky nepředmětné. K tomu cíli si nejprve ozřejmíme, proč je zapotřebí revidovat tradiční pojetí jsoucna a jeho jsoucnosti, tj. tradiční chápání tzv. ontologie.

Nejstarší vymezení ontologie najdeme u Aristotela, i když sám název je mnohem pozdější; už při překladu příslušného místa (*Met IV,1 – 1003a*) se však ukazuje možnost různého chápání. Tato zvláštní disciplína (filosofická „věda“) se má zabývat „jsoucím jakožto jsoucím“, a tím, co k němu (o sobě, tj. jakožto jsoucímu) náleží. Jiné překlady to formulují tak, že se má zabývat „jsoucím, pokud jest“, tj. pokud je „jsoucí“. Vidíme, že je toto vymezení ontologie primárně závislé na tom, jak rozumíme slovu „jsoucí“ (či „jsoucno“) a jak chápeme jeho „jsoucnost“. Vzpomeneme-li na Parmenida a jeho pregnantní vyjádření, že jsoucí (tj. vskutku, opravdu jsoucí) „nikdy nebylo“, „nikdy nebude“, ale „vždy jest“ (což pochopitelně nesmíme interpretovat jako věčné trvání, nýbrž jako neustálou aktualitu, *aeternum nunc*, tedy de facto zrušení časovosti), musíme nahlédnout, do jakých rozporností a přímo paralogismů se dostávalo myšlenkové úsilí, které chtělo odhlížet od proměnlivosti. Tento problém nebyl nikdy náležitě řešen, až byl nakonec prostě odsunut stranou s tím, že o jsoucím, jak jest, nemůžeme mít nikdy žádnou zkušenost ani žádné poznání, protože o „věci o sobě“ není žádná zkušenost možná. Tímto Kantovým téměř ‚sofismatem‘ bylo skoncováno s ontologií ve starém smyslu: už nikdy nemůže jít o to, jak „věci“ (skutečnosti) „jsou“, ale jen o to, jak se nám (přesněji: každému „subjektu“) „jeví“. Zase ovšem bylo vše závislé na tom, jak byl chápán „subjekt“ a kterému ze „subjektů“ bylo možno připsat náležitou autoritu. Lepší filosofové se nechtěli spokojit s relativismem subjektivity jednotlivců a sahali proto po „konstrukcích“, jimiž se chtěli bránit subjektivismu (absolutní duch Hegelův, transcendentální subjekt Husserlův apod.). Vlastně teprve dvacáté století bylo svědkem vážných pokusů o znovuzaložení ontologie jako svébytné disciplíny; snad nejvýznamnější byla celoživotní snaha Nicolaie Hartmanna o ustavení „nové ontologie“ (zprvu dokonce pracoval ještě s termínem „metafyzika“, kterého provokativně užil dokonce v titulu svého velkého spisu o „Metafyzice poznání“).

Po tomto hrubě schematickém přehledu historického kontextu přejdeme znovu k problému „jsoucího“, a to opět s pomocí jedné myšlenkové konstrukce, ovšem významně odlišné. Zatímco zpředmětnující (nebo zkráceně „předmětné“) myšlení se stále snažilo odhlížet ode všech změn, a tím také od času a časovosti, nic nemohlo zadržet stále dotěrněji se vnucující rozpoznání právě těch nejexaktnějších a zároveň nejdynamičtěji se rozvíjejících vědeckých disciplín již 19. a zvláště 20. století, že nehybnost, neměnnost, trvalost je vždy jen relativní záležitostí, totiž že jde vždycky jen o zdánlivou trvalost, ale ve skutečnosti o něco jen velmi zpomaleně se měnícího, a to ve srovnání (v relaci) s jinými pohyby a změnami, které jsou někdy naopak velice rychlé. Naprosto trvalé a neměnné není v našem světě, v našem Vesmíru vůbec nic, dokonce ani Vesmír sám. Filosoficky z toho bylo nutno vyvodit nezbytné závěry. V základech všeho jsoucího není nic trvalého ve smyslu neměnnosti, nýbrž pohyb, změna, proces, také vývoj a vůbec dění. Dnes to v této obecnosti uznat už téměř nikomu nedělá potíže, ale závažným „prakticko-teoretickým“ problémem jsou na jedné straně zaběhané myšlenkové návyky, které ještě nejsme dost zvyklí sledovat a kriticky kontrolovat, a na druhé straně stále ještě nedostatečná teoretická vytrénovanost dokonce i tam, kde v každodenní

praxi už velmi často uvažujeme jakoby novým způsobem. Protože kdysi k vytrénování pojmově zpředměťujícího myšlení velmi účinně přispěla geometrie a vůbec matematika, a především jejich myšlenkové konstrukce, totiž třeba rovinné obrazce nebo čísla a vztahy mezi čísly, mám za to, že také k proměně myšlenkových zvyklostí bude zapotřebí nových „konstrukcí“, tedy jinak – a ovšem zcela cílevědomě – ustavených myšlenkových „modelů“. Naším cílem nebude tedy žádný odvrát od pojmovosti ani návrat k narativitě, nýbrž naopak nová, lepší pojmovost, tj. taková pojmovost, která bude schopna se zabývat změnami, aniž by je musela zastavovat nebo jinak zbavovat časovosti (např. rozsekáním na bodové okamžiky a pak jejich sestavováním do série). Takovým novým myšlenkovým modelem může být „událost“. Abychom se dostali ke svému cíli, nebudeme se nyní podrobněji zabývat povahou „události“ jako myšlenkového modelu („konstrukt“), ale zkusíme zjistit, s jakým užitkem bychom mohli tohoto modelu (a příslušného pojmu) využít při zkoumání povahy „textu“.

„Text“ můžeme (a zásadně budeme) chápat v nejširším smyslu, jak se to ostatně prosazuje nejen v oborech tradičně literárních nebo jen pomocně s literaturou pracujících, ale třeba i v oborech vysloveně mimohumanitních (např. přírodovědných), i když se obvykle tohoto termínu neuzívá a mluví se spíše o „informacích“. To, co si prokážeme na textu literárním, můžeme proto *mutatis mutandis* aplikovat v mnohem větší šíři, dalo by se dokonce říci: na celý svět. Také „svět“ můžeme chápat jako jakýsi text, resp. obrovskou spoustu textů a jejich zlomků, v nichž se musíme nějak orientovat a které se musíme pokusit nějak „přečíst“. Proto zůstaneme u textu literárního jen pro jisté zjednodušení a zkonkrétnění, a to z důvodu momentální myšlenkové užitečnosti a praktičnosti. A začneme trivialitami.

Každý literární text má svou vnější, předmětnou stránku, která je relativně fixována. Zůstaňme u textu tištěného, např. u slova, věty, odstavce, článku nebo kapitoly v knize. To, co před sebou máme, je určité množství znaků, tzv. písmen; není to prostá hromada, ale písmena jsou nějak seřazena. Písmena musíme předem (odjinud) znát, dokonce musíme rozpoznat (a vědět), že vůbec jde o písmena (a k čemu jsou užitečná). Musíme umět číst slova a věty; musíme znát jazyk textu. Musíme mít nějaké další znalosti a zkušenosti, neboť bez nich bychom ani po „správném“ přečtení jednotlivých slov a vět atd. nevěděli, oč jde. K přečtení a zejména chápání některých speciálních textů (např. ve starých, nebo dokonce neznámých jazycích) nabudeme schopnosti jen více nebo méně rozsáhlým studiem a častým „experimentováním“. Z toho všeho je zřejmé, že text pouze po své předmětné stránce, tj. pouze jako objekt, jako před-mět, který je „před“ námi, je pouhým torzem, neboť sám o sobě nic neříká, nic neznamena, svůj „smysl“ spolu sebou nenesení jako svou součást, ale ani jako nějaký svůj pevně připjatý přívěšek (jak by nesprávně sugerovalo třeba slovo „nositel“). Jinak řečeno, význam či smysl slova, věty atd. nemáme nikdy skutečně „před sebou“, není to nic objektivního, předmětného, ale je to něco, s čím musíme umět (a chtít) pracovat, čeho se musíme dopracovat, dopátrat, k čemu musíme dospět přes (resp. „skrze“) ony značky, jimž říkáme „písmena“, a co je jaksi „za nimi“ nebo „pod nimi“ či „nad nimi“. (To jsou všechno jen metafory; metaforou je ostatně každé slovo, ba každé písmeno, neboť i písmeno ukazuje k slovu, a slovo odkazuje k větě, tj. poukazuje dál, k něčemu dalšímu – to je přece původní význam řeckého slova *metaferein*.) Shrňme to: „text“ je po své předmětné stránce jen příležitostí k tomu, aby byl někým přečten (rozluštěn), je výzvou k takovému přečtení, ale skutečným, tj. „plným“, „celým“ textem se vskutku stává jen za přispění čtenáře, tedy *aktivního* subjektu, člověka, který zapojí všechny potřebné vědomosti, znalosti, dovednosti,

aby – oním textem nějak povzbuzován, „orientován“ a „veden“ – dospěl k porozumění *smyslu* textu, tj. k porozumění té jeho „stránce“, která nejen není předmětně „před ním“ jako čtoucím a chápacím, ale vlastně vůbec není „jsoucí“ a nemůže proto být ani jeho složkou či součástí v pravém významu toho slova.

Tím se před námi otvírají dvě otázky, dva „problémy“. Ten první je bytostně filosofický, přesněji náležící do „první filosofie“. Jestliže „mysl“ textu (zatím se domluvme na tomto pojmenování; mohli bychom také – možná přesněji – říci: „text sám“, neboť „text“ zbavený smyslu i významu není přece žádným skutečným textem!) není předmětný, ale my se musíme na jeho „uskutečnění“ („zнову-uskutečnění“) aktivně podílet, jaký je potom jeho „ontologický“ status? Už ten termín sám ukazuje, že je zcela nevhodný, protože nejde – jak bylo řečeno – o žádné (předmětné) „jsoucno“, nýbrž o „ne-předmět“ a tedy „ne-jsoucno“, tedy *mé on*. Budeme se proto vlastně dotazovat po jeho „méontologickém“ statu. Onen „ontologický“ status ovšem nesmíme škrtat, neboť každý text má *také* svou předmětnou stránku – a tedy svou „předmětnou jsoucnost“. Věcí základní důležitosti je ovšem: nepropadnout subjektivismu a nezačít popírat *skutečnost* takového ne-jsoucna! (Prakticky to znamená, že za „skutečné“ nebudeme považovat jen „jsoucí“, ale také leccos z toho, co za „jsoucí“ nemůžeme označit, i když ovšem budeme vědět, že ne každé „ne-jsoucí“ už můžeme chápat jako „skutečné“.)

Druhým, neméně závažným problémem je aplikace tohoto myšlenkového přístupu na konkrétní „texty“, zejména pak v tom nejširším významu. „Textem“ nám bude především každý lidský výtvar, zejména ovšem umělecký, neboť vnímat a porozumět obrazu nebo soše znamená také tato díla „přečíst“. Ani zde se však nesmíme zastavit: přečíst je zapotřebí také chování a „jednání“ druhých lidí, jakož i vůbec živých bytostí, a to i těch nejprimitivnějších, např. jednobuněčných (odtud důraz na etologii). Genetikové např. už běžně hovoří o genetických informacích a o jejich „přepisování“ – tedy chápou je jako svého druhu „text“. A v jistém smyslu každá živá bytost se musí nějak orientovat ve svém prostředí, a to znamená nejen si je svou adaptací nějak „osvojit“ a vybudovat si tak jakési sobě vlastní „čtení“ a „přečtení“ toho nejbližšího okolí, ale toto okolí rovněž nějak ovlivnit a proměnit je v jakési své „osvětí“ (rozpoznatelné zčásti dokonce i pro přístup zvnějšku, tj. nespočívající pouze v nějakých individuálních „prožitcích“ příslušných bytostí). Dál už nepůjdu, ale zajisté bych mohl – a filosoficky vzato dokonce musel, neboť filosofie musí klást vždy nové otázky a nesmí se nikde zastavit s falešným předpokladem, že další tázání už nemá smysl, a to jen proto, že momentálně nevíme, jak se správně tázat. Nyní mi jde jen o to, že už v samé přírodě musíme rozpoznávat (a také předpokládat) jistý druh „textů“ (a kon-textů), které nejsou žádnými našimi konstrukcemi (nejsou na ně redukovatelné) a které se nevyjevují pouze nám, našemu myšlenkovému přístupu, ale jsou (a musí být) „čteny“ i bez nás, a dokonce na úrovních, kde ještě vůbec nelze mluvit o vědomí, a tím méně o myšlení. Veškerá vědecká „vysvětlení“, která s tím nepočítají a která s tím zásadně odmítají počítat, jsou hrubě redukcionistická, tj. hrubě zjednodušující.

Zvláštností literárních textů je ovšem to, že se jejich rozpoznání a „přečtení“ bez vědomí a bez myšlení neobejde. A nejen to: takové texty nemohou bez vědomí a myšlení, tj. bez aktů vědomí a myšlení, vůbec vzniknout. Stalo se běžným, ale předsudečným zvykem (návykem), že to, co nemůže vzniknout bez vědomí (a myšlení), považujeme za výtvar, produkt vědomí, přinejmenším za něco „umělého“, někdy však dokonce „neskutečného“. S tím je ovšem ve

velkém napětí (a vlastně v hlubokém rozporu) „moderní“ důraz na tzv. fakta (pozitivní fakta), tj. jakoby výhradní soustředění na to, co lze popsat a myšlenkově „uchopit“ způsobem, jaký se stal běžným v přírodních vědách (a který byl právě v nejexaktnějších vědách na přelomu 19. a 20. století do hloubky otřesen), totiž ono soustředění na předmětnou stránku ne-přírodních skutečností. (Tak např. Rankeho deviza „wie es eigentlich gewesen“ vyúsťuje v popis toho, „jak to dopadlo“, což neznamená nic jiného než popis toho, co ze skutečných, „dějících se“ dějin zbylo jako relik, tedy nikoli *přečtení* těchto „stop“ s cílem dostat se k oněm živým dějinám a dějům samým; ponechme stranou, že tento program nemohl a nikdy nemůže být z principiálních důvodů zcela naplněn ani extrémním historicistou.) Navzdory všem podobným předsudkům takřka nikdo nezajde tak daleko, aby celé dějiny, celou kulturu a politiku atd. prohlásil za pouhý epifenomén „přírodních“, tj. kauzálních procesů, ale raději onu zásadní (ergo filosofickou) problematiku vytěsňuje z rámce svého zájmu a svého uvažování. Právě na literárním textu je ovšem mimořádně dobře vidět, jak tím nejdůležitějším není vnější podoba jeho „zápisu“ (tj. zašifrování jako „stopy“, vedoucí k porozumění jeho smyslu). Svým způsobem ještě zřejmější to je u „textu“ hudebního, u partitury, která musí být nejen přečtena, ale zjevně „provedena“, nebo u dramatu či komedie, na jejichž provedení se musí podílet celá řada herců, režisér a mnoho dalších divadelních pracovníků. To pak vrhá ostřejší světlo také na to, že i literární text se vlastně z pouhé mnohosti různě seřazených písmen skutečným textem *stává* právě tím, že je čten a přečten, a tím rovněž „proveden“, „uskutečněn“ (tedy: znovu uskutečněn). U literárního textu by nikoho snad nenapadlo se při jeho poznávání a chápání výhradně omezovat na to, co nakonec jen „zbylo“ v grafické podobě – vždyť takto redukovaný „text“ už naprosto přestává být textem.

Tady se však otvírá ona zásadní otázka: kde „je“ vlastně to, k čemu se nutně musíme nějak „dopracovat“, aby se něco jako popsané nebo potištené stránky papíru pro nás stalo skutečným „textem“, tj. textem, který nám něco říká, který má určitý smysl apod.? Tím se vracíme k již zmíněné otázce po ontologickém – a už jsme to opravili: po méontologickém – statusu onoho „smyslu“, bez něhož žádný text není a nemůže být skutečným textem. Předně je zřejmé, že tento „smysl“ nemůžeme hledat (a tím méně najít) jako nějaký předmět, jako předmětnou skutečnost. Tradiční, tj. všechno zpředměťující způsob myšlení z toho vyvozuje, že nic takového mezi skutečnostmi tohoto světa nelze „najít“, a tedy ani „zkoumat“, takže nechceme-li takový „smysl“ prohlásit za pouhou iluzi (ovšem i s tím by byly potíže, protože bychom se pak museli tázat, kde se vůbec taková iluze bere), musíme jej chápat jako tzv. „obsah vědomí“. To však není žádné řešení; vždyť totéž platí také o každé „předmětné skutečnosti“ – k té se přece také nemůžeme jinak přiblížit než tak, že ji učiníme „obsahem“ svého vědomí. Ale co to je vůbec „vědomí“ a jaké je jeho „místo“ ve světě „faktických daností“? A co to znamená, že kromě své (předpokládané) fakticity má vědomí ještě nějaký „obsah“?

Navrhuji následující úvahu. Přijmeme-li to, že význam ani smysl textu není prostě ani aktuálně před námi, ale že se na jeho „přečtení“ musíme sami aktivně podílet, je třeba si položit otázku, co může být kritériem jeho správného přečtení (neboť není pochyb o tom, že to není věcí naší libovůle či svévole). Obvykle se takové kritérium hledá v nějakých „danostech“, v grafické podobě textu (už jsme si ukázali, že to je přinejmenším nedostatečné), v myšlenkách a představách autora textu (ale k těm přece nemáme žádný přímý přístup), anebo se poukáže na to, že takových kritérií a norem je více (např. jazyková nebo literární „zvyklost“, sdílení dobových myšlenek a případně předsudků atd.). To vše poukazuje

k něčemu, co tu již je, co pochází z minulosti; zejména však jde o jakási pomocná kritéria, jež se přímo netýkají textu v jeho konkrétním, jedinečném smyslu. A proto navrhuji alternativu: nehledejme řešení v minulosti, ale v budoucnosti. Konec konců každé nové přečtení textu nutně potřebuje nově přicházející čas: a to znamená právě budoucnost. Chceme-li přečíst nějaký text, musíme sice mít jeho grafickou podobu před sebou, ale právě jen jako něco, co tu „zbylo“ z dřívějších aktivit – ať už autora samého, ať už těch, kdo text šířili. Smysl tohoto textu však „před sebou“ jako něco minulého nemáme, ale naopak se to „před námi“ otvírá jako úkol, na jehož splnění musíme dát k dispozici nejen své dovednosti, ale také svůj čas, kus svého života. Pokud tento závěr akceptujeme, musíme z toho vyvodit ještě jeden důsledek: vytvoření takového textu jako ostatně tvorba vůbec nemůže být chápána redukovatě tak, že „z ní“ a „po ní“ zůstávají jen nějaké „následky“ a stopy, svědčící snad o minulosti, ale znamená – přinejmenším v těch vskutku významných případech – také „zásah“ směřující opačným směrem, totiž do budoucnosti. To, čemu často říkáme „dílo samo“, totiž nikdy není pouhou minulostí, není redukovatelné na to, co z aktivní tvorby díla zbylo (v případě uměleckého díla mluvíme o artefaktu), ale je to něco, čím máme být oslovováni do jisté míry podobně, jako jím byl oslovován sám tvůrce. Když chceme rozumět „dílu samému“, nejde o to, co si autor při své tvůrčí práci představoval, co měl na mysli, jak své tvorbě sám rozuměl, ale jak se ve své tvůrčí práci onomu „dílu“ oddal, jak se mu dal k dispozici a jak se mu zdařilo mu dát i předmětnou podobu, nebo přesněji: jak tou předmětnou podobou dokázal čtenáře (nebo diváka atd.) oslovit a pozvat k tomu, aby se na znovu-vytvoření díla svou myslí (i svým srdcem etc.) podílel.

Tak jsme si mimo jiné ukázali, že žádné dílo, žádný „text“ nesmíme okrást o to, k čemu nás chce vést, vyzývá a vede, tj. omezit na něco „daného“, co je prostě jakoby „před námi“ (jak si to aspoň tradičně, ale chybně myslíme). Ale to zároveň znamená, že text není ničím, co by bylo možno vyjmout z času. Každý text je událostí, je něčím, co se děje, resp. co se musí vždy znovu dít, má-li se „text“ skutečným textem stát. Tato událostnost však nesmí být chápána jako záminka nebo výmluva svévole při takovém „uskutečňování“, a to jen proto, že to bez nás a bez naší pomoci a asistence není možné. My u toho samozřejmě musíme být, ale musíme se cítit hlouběji loajální a bytostněji zavázáni právě tou nepředmětnou stránkou textu než jeho podobou předmětnou. „Přečíst“ správně a pravým způsobem „text“ obvykle nelze jednorázově; to je zřejmé z naší zkušenosti s texty nesnadnými (a už jsme si řekli, že zde „text“ chápeme v té největší šíři: takovým nesnadným textem je vlastně každá skutečnost, neboť žádná skutečnost není „prostě tu“, ale každá něco znamená, každá poukazuje někam dál, mimo sebe a za sebe). Čtení textu se odehrává jako oscilace, v níž od artefaktu pronikáme k jeho „smyslu“, po částečném pochopení jeho smyslu se vracíme k artefaktu a zjišťujeme, že i tu jeho vnější podobu vnímáme jakoby lépe, pozorněji vůči detailům a jejich výzvám, takže se můžeme pokusit o proniknutí ke smyslu textu opět o něco dál a hloub. „Dílo samo“ proto není „ničím“, je to „skutečnost“, ale je to skutečnost, která je normou a kritériem každého „přečtení“, tj. „uskutečnění“ díla. Zjistíme nikoli normou předmětnou, nýbrž nepředmětnou.

Zusammenfassung

„Nichtgegenständlichkeit“ und Charakter des „Textes“

Am Beispiel des literarischen Textes wird die Notwendigkeit einer Revision des traditionellen „vergegenständlichenden“ Verständnisses des „Seienden“ gezeigt. Das „Gegenständliche“ eines Textes ist nur eine bloße Herausforderung zum Verstehen dessen, was erst „hinter“ der äußeren „Erscheinung“ als das eigentlich Sinn-gebende eher als Aufgabe des Lesers verstanden sein soll. Diese Sinn-gebung kommt jedoch nicht aus der Vergangenheit (auch nicht aus bloßer Subjektivität des Lesenden), sondern vielmehr aus der noch nicht verstandenen Zukunft an. Und so muß der wirkliche Text (als „Ganzes“) prozessuell verstanden werden, oder noch besser als ein Ereignis, das erst durch den Leser an- und vorkommen soll und muß. Die „Nichtgegenständlichkeit“ des wirklichen Sinnes eines Textes bleibt jedoch als Norm a Kriterium seines Verstehenwerdens und jeder seiner Interpretierung gültig, und zwar nicht als etwas „objektiv“ Gegebenes, sondern als etwas, was sich – aus Zukunft ankommend – dem Leser öffnet und selbst „gibt“.

(dokončeno 27. 11. 06, Písek)

s drobnými korekturami znovu odesláno 29. 11. 06

má vyjít v druhé půlce února 2007